

دانشگاه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد
گروه: مدرسی معارف اسلامی
گرایش: تاریخ و تمدن اسلامی

عنوان:

ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر علیرضا ایمانی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر ستار عودی

نگارش:

اکبر رجبی

۱۳۹۲

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از پایان نامه یا رساله برای
دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم

تقدیم به همه شهیدان راه علم و معرفت؛ معلمان فضیلت و انسانیت، که بشریت پیوسته
مدیون ایثارشان است؛ آنان که خون پاکشان درک های تاریخ جریان یافته و حرکت
تاریخ و انسانیت را در جهت رسیدن به تکامل حقیقی شتاب بخشیده اند.
و تقدیم به همه مجاهدان سکر علم و فضیلت، که قلمشان چون چراغی صفحات تاریک
تاریخ را روشن کرده، و کلامشان در روزگار جهل و غفلت پیوسته روشنگر و بیدارگر
انسان ها بوده است.

تشکر و قدردانی:

برخود لازم می دانم از استاد راهنمای فرهیخته ام جناب آقای دکتر ایمانی، که در مدت انجام این پایان نامه با کمال سعه صدر از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ ننمودند، و از استاد مشاور فرهیخته ام جناب آقای دکتر عودی که با رهنمودهای ارزشمند خود مرا مورد عنایت قرار دادند، و نیز از استاد محترمی که زحمت داوری این پایان نامه را تقبل نموده، تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین شایسته است از جناب آقای دکتر نصیری، مدیر محترم گروه، که با پیشنهاد این موضوع و حمایت‌های همه جانبه خود زمینه تدوین این پایان نامه را فراهم نمودند تشکر نمایم.

در پایان از ریاست محترم و کادر اداری دانشگاه که زمینۀ حضور اینجانب و دیگر دانشجویان را فراهم نموده‌اند و در این مدت پذیرای ما بوده‌اند، سپاسگزاری می‌کنم.

چکیده:

این پایان نامه با عنوان ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ، از دو بخش مقدمه مترجم و ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی (الفصل الثالث و الفصل الرابع) تشکیل شده است. هدف این پژوهش، بررسی دیدگاه اسلامی درباره تفسیر تاریخ یا فلسفه تاریخ، با تکیه بر قرآن کریم است.

فلسفه تاریخ دانشی است که از علل و عوامل حوادث تاریخ بحث می‌کند و به دنبال کشف قوانین حاکم بر تاریخ و جامعه است. از دیدگاه قرآن، سنت‌های تاریخ در واقع همان قوانین حاکم بر تاریخ هستند. قرآن کریم قصه‌ها و داستانهای تاریخی را با هدف عبرت و پند آموزی آیندگان بیان می‌کند، و در عین حال هر گونه اسطوره و افسانه سرایی که باعث غفلت و دور شدن از حق شود، را سخنی لیهو و بیهوده می‌داند، و با آن مخالفت می‌کند.

دکتر عماد الدین خلیل از جمله اندیشمندان مسلمانی است که به مسئله تفسیر تاریخ از دیدگاه اسلام پرداخته است. وی کتاب حاضر با نام «التفسیر الاسلامی للتاریخ» را با نگاهی به فلسفه تاریخ از دیدگاه اسلام، و با استناد به قرآن کریم، به رشته تحریر درآورده است. مهم ترین عناوینی که می‌توان از متن کتاب حاضر، به عنوان شاخص‌های دیدگاه اسلامی در تفسیر تاریخ استخراج کرد، عبارتند از: قانونمندی تاریخ، عبادت هدف فعالیت‌های انسان، جهاد، مداوله: استبدال، اراده و اختیار انسان و...

واژه‌های کلیدی: فلسفه تاریخ، سنت‌های تاریخ، قانونمندی، محرک تاریخ، ایده آلیسم، ماتریالیسم، تمدن، سقوط دولت‌ها.

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱

۱. بخش اول: مقدمه مترجم ۳

۱-۱ فصل اول: کلیات و مفاهیم ۴

۱-۱-۱ طرح کلی ۴

۱-۱-۱-۱ نگاهی به مباحث بخش اول (مقدمه مترجم) ۴

۱-۱-۱-۲ نگاهی به مباحث بخش دوم (ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ) ۵

۱-۱-۲ مفاهیم ۵

۱-۲-۱-۱ تعریف تاریخ ۵

۱-۲-۱-۲ فلسفه تاریخ ۶

۱-۲-۲-۱-۱ معنا و مفهوم فلسفه تاریخ ۶

۱-۲-۲-۱-۲ مباحث کلی فلسفه تاریخ ۷

۱-۲-۳-۱-۱ سنت‌های تاریخ ۸

۱-۳-۲-۱-۱ ارتباط سنت‌های تاریخ با فلسفه تاریخ ۹

۱-۴-۲-۱-۱ تمدن ۹

۲-۱ فصل دوم: تاریخ و فلسفه تاریخ ۱۱

۲-۱-۱ انواع تاریخ ۱۱

۲-۱-۲-۱ الف: تاریخ نقلی؛ تعریف و ویژگی‌ها ۱۱

۲-۱-۲-۲ ب: تاریخ علمی؛ تعریف و ویژگی‌ها ۱۱

۲-۱-۲-۳ ج: فلسفه تاریخ ۱۱

ب

- ۱۲-۲-۲-۱ انواع فلسفه تاریخ..... ۱۲
- ۱۲-۲-۲-۱ فلسفه انتقادی تاریخ..... ۱۲
- ۱۲-۲-۲-۱ مسائل فلسفه انتقادی تاریخ..... ۱۲
- ۱۲-۲-۲-۱ فلسفه نظری تاریخ..... ۱۲
- ۱۳-۲-۲-۱ مسائل فلسفه نظری تاریخ..... ۱۳
- ۱۴-۲-۲-۱ تقسیم بندی فلسفه نظری تاریخ..... ۱۴
- ۱۵-۲-۲-۱ مهمترین مباحث فلسفه نظری تاریخ..... ۱۵

۱-۳-۱ فصل سوم: دیدگاه اسلام درباره تاریخ..... ۱۸

- ۱۸-۳-۱ تاریخ از نگاه قرآن و روایات..... ۱۸
- ۱۹-۳-۱-۱ تفاوت قصه‌های تاریخی قرآن با افسانه‌ها و اسطوره‌ها..... ۱۹
- ۲۰-۳-۱-۱ ویژگی‌های قصه‌های تاریخی قرآن..... ۲۰
- ۲۰-۳-۱-۱ واقع گرایی..... ۲۰
- ۲۰-۳-۱-۱ اختصار و اکتفاء به حد مورد نیاز..... ۲۰
- ۲۱-۳-۱-۱ عبرت آموزی..... ۲۱
- ۲۱-۳-۱-۱ سنت‌های تاریخ در قرآن..... ۲۱
- ۲۴-۳-۱-۱ ویژگی‌های سنت تاریخ..... ۲۴
- ۲۴-۳-۱-۱ الف: تبدیل ناپذیری و فراگیری..... ۲۴
- ۲۵-۳-۱-۱ ب: خدایی بودن سنت تاریخ..... ۲۵
- ۲۵-۳-۱-۱ ج: عدم منافات با اراده و اختیار انسان..... ۲۵
- ۲۶-۳-۱-۱ نگاهی به آثار اندیشمندان مسلمان در زمینه فلسفه تاریخ..... ۲۶
- ۲۶-۳-۱-۱ کتب فلسفه تاریخ به زبان فارسی..... ۲۶
- ۲۸-۳-۱-۱ کتب فلسفه تاریخ به زبان عربی..... ۲۸

۱-۴-۱ فصل چهارم: آشنایی با نویسنده کتاب..... ۳۱

- ۳۱-۴-۱ مروری بر زندگی دکتر عمادالدین خلیل..... ۳۱
- ۳۱-۴-۱-۱ تحصیلات..... ۳۱
- ۳۱-۴-۱-۱ مسئولیت‌ها و فعالیت‌ها..... ۳۱
- ۳۲-۴-۱ تألیفات دکتر عماد خلیل..... ۳۲

- ۳۳ ۱-۲-۴-۱ در زمینه تاریخ و فلسفه تاریخ
- ۳۳ ۱-۲-۴-۲ دوم: در اندیشه اسلامی:
- ۳۴ ۱-۲-۴-۳ سوم: در ادبیات اسلامی
- ۳۶ ۱-۴-۳ ویژگی‌های آثار دکتر عماد خلیل
- ۳۷ ۱-۴-۴ ارزیابی کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ
- ۳۷ ۱-۴-۴ امتیازات کتاب
- ۳۷ ۱-۴-۴ ضعف‌ها و اشکالات کتاب
- ۳۷ ۱-۲-۴-۴ اشکالات شکلی و ساختاری:
- ۳۸ ۱-۲-۴-۴ اشکالات محتوایی
- ۴۰ ۱-۴-۵ هدف مؤلف از تألیف این کتاب

۴۲ ۱-۵ فصل پنجم: آشنایی با کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ

- ۴۲ ۱-۵-۱ آشنایی با فصل‌های کتاب
- ۴۳ ۱-۵-۲ نگاهی به مباحث کتاب
- ۴۳ ۱-۲-۵-۱ درباره مقدمه کتاب
- ۴۴ ۱-۲-۵-۲ درباره تفاسیر وضعی
- ۴۴ ۱-۲-۲-۵-۱ الف: درباره تفسیر ایده آلیسم یا آرمان‌گرایانه
- ۴۶ ۱-۲-۲-۵-۲ ب: درباره تفسیر مادی
- ۴۷ ۱-۲-۲-۵-۳ ج: درباره تفسیر تمدنی
- ۴۸ ۱-۲-۵-۳ شاخص‌های تفسیر اسلامی تاریخ بر اساس دیدگاه دکتر عماد خلیل
- ۴۸ ۱-۲-۳-۵-۱ قانونمندی تاریخ
- ۴۹ ۱-۲-۳-۵-۲ استخلاف
- ۵۱ ۱-۲-۳-۵-۳ تسخیر
- ۵۲ ۱-۲-۳-۵-۴ عبادت هدف فعالیت‌های انسان
- ۵۳ ۱-۲-۳-۵-۵ تمایز بین امور طبیعی و اعتقادی انسان
- ۵۴ ۱-۲-۳-۵-۶ نزاع (تقابل)
- ۵۷ ۱-۲-۳-۵-۷ جهاد
- ۵۹ ۱-۲-۳-۵-۸ (مداوله: استبدال) سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها

۹-۳-۲-۵-۱ توازن ۶۰

۱۰-۳-۲-۵-۱ اراده و اختیار انسان ۶۲

۲. بخش دوم: ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ (فصل سوم و چهارم) ۶۳

۱-۲ فصل اول: مسئله تمدن (ترجمه فصل سوم کتاب) ۶۴

۱-۱-۲ ۶۴

۲-۱-۲ ۸۰

۳-۱-۲ ۹۰

۴-۱-۲ ۹۹

۲-۲ فصل دوم: سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها (ترجمه فصل چهارم کتاب) ۱-۲-۲ ۱۴۶

۲-۲-۲ ۱۵۵

۳-۲-۲ ۱۷۴

۴-۲-۲ ۱۸۲

۵-۲-۲ ۱۹۳

۶-۲-۲ ۲۰۵

فهرست منابع ۲۱۳

نمایه ۲۱۵

پیشگفتار

بشر در طول تاریخ حیات خود، نشیب و فرازها و جنگ و ستیزهای بسیاری دیده است. تمدن‌های متعددی در نقاط مختلف زمین متولد شده و پس از چندی مرده اند؛ امپراطوری‌های بزرگی به وجود آمده و سپس قطعه قطعه شده‌اند. راستی، عامل این تحولات و تطورات عظیم چه بوده و چه نیرویی سبب شده است که انسان با طی این راه دراز و پر پیچ و خم دستخوش چنین تغییرات و تحولات بنیادی گردد و آیا می‌توان قانونی کشف کرد که بیان‌کننده این حرکت‌ها باشد و ظهور و سقوط تمدن‌ها و دولت‌های گوناگون را توجیه و تفسیر کند؟

در «فلسفه تاریخ» به اعتقاد برخی، قانون یا قوانینی بر تاریخ حکومت می‌کند، اما آن قانون چیست و چگونه می‌توان در ساختن تاریخ فردا از آن استفاده کرد؟

قرآن کریم هر گونه تغییر و تحول جامعه بشری را به سنت‌های الهی نسبت می‌دهد و تأکید می‌کند که هیچ گونه تحولی فراسوی این سنت‌ها اتفاق نمی‌افتد و سنت‌های الهی تغییرناپذیر است و بر سراسر تاریخ بشری - در گذشته و حال و آینده - حاکمیت دارد.^۱

لَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ^۲

«پیش از شما، سنت‌هایی وجود داشت (و هر قوم، طبق اعمال و صفات خود، سرنوشت‌هایی داشتند که شما نیز، همانند آن را دارید). پس در روی زمین، گردش کنید و ببینید سرانجام تکذیب‌کنندگان (آیات خدا) چگونه بود؟»

لِسُنَّةِ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا^۳

«این سنت خداوند در اقوام پیشین است، و برای سنت الهی هیچ گونه تغییر نخواهی یافت» پژوهش حاضر با عنوان ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ (اثر دکتر عمادالدین خلیل)، به منظور بررسی دیدگاه اسلام درباره تاریخ و سنت‌های حاکم بر آن، تدوین شده است. این پژوهش دارای دو بخش است که بخش اول آن مقدمه مترجم و بخش دوم به ترجمه کتاب اختصاص یافته است. بخش اول (مقدمه مترجم) پنج فصل دارد. مهمترین عناوینی که مترجم در بخش اول مورد توجه قرار داده عبارتند از: فصل اول بررسی مفاهیم تاریخ، فلسفه تاریخ، سنت‌های تاریخ و تمدن؛ فصل دوم تقسیم بندی تاریخ و فلسفه تاریخ و بیان مسائل آنها، فصل سوم دیدگاه اسلام درباره تاریخ و سنت‌های تاریخ،

۱. یعقوب جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ص ۱۷ و ۲۳.

۲. آل عمران، ۱۳۷.

۳. احزاب، ۶۲.

فصل چهارم زندگی نامه و آثار مؤلف و ارزیابی کتاب حاضر، فصل پنجم مروری بر مباحث کتاب و بررسی مبانی تفسیر اسلامی تاریخ با توجه به دیدگاه عماد خلیل. بخش دوم شامل ترجمه فصل سوم و چهارم کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ با عناوین مسئله تمدن و سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها است. لازم به ذکر است که کار ترجمه فصل اول و دوم کتاب حاضر، توسط دوست عزیزم جناب آقای مرتضی بقایی در دست اقدام است، و از آنجا که این قلم عهده دار ترجمه فصل سوم و چهارم کتاب است، به منظور حفظ پیوستگی و ارتباط مطالب با یکدیگر، در مقدمه به مباحث فصل اول و دوم نیز اشاره شده است.

قبل از ورود به بحث، نکاتی را به عنوان تذکر ذکر می‌کنم:

۱. در ترجمه کتاب به کاربرد واژه های فارسی پایبند بوده ام، جز در مواردی که انتقال معنی و مفهوم با جایگزین غیر فارسی رساتر بود.

۲. در ترجمه آیات از ترجمه آیت الله مکارم شیرازی استفاده شده، و با توجه به کثرت آیات و ارتباط آنها با متن، ترجمه آیات در متن ذکر شده است.

۳. مطالب توضیحی داخل [] از مترجم است.

۴. هر گونه خطا، اشتباه و کاستی احتمالی از نا آگاهی و کم دقتی مترجم ناشی شده که اساتید محترم یاد آوری خواهند کرد.

با وجود اینکه نگارنده تلاش و دقت خود را در تنظیم مباحث مقدمه و نیز در بخش ترجمه متن به کار برده، بر اشکالات و نقص های کار خود معترف است و امید دارد که اساتید محترم با ذکر نظریات اصلاحی خویش، نگارنده را در اصلاح و تکمیل پژوهش حاضر یاری رسانند.

برخود لازم می دانم از اساتید فرهیخته ام جناب آقایان دکتر ایمانی و دکتر عودی که در مدت انجام این پژوهش، با کمال سعه صدر از هیچ کمکی در این عرصه بر من دریغ ننمودند، تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از جناب آقای دکتر نصیری، مدیر محترم گروه که مرا با این کتاب آشنا نموده و انگیزه ترجمه آن را در من ایجاد کردند و در مراحل مختلف پشتیبانی نمودند، بسیار سپاس گذارم.

۱. بخش اول:

مقدمه مترجم

۱-۱ فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۲ فصل دوم: تاریخ و فلسفه تاریخ

۱-۳ فصل سوم دیدگاه اسلام درباره تاریخ

۱-۳ فصل سوم: دیدگاه اسلام درباره تاریخ

۱-۴ فصل چهارم: آشنایی با نویسندگان کتاب

۱-۵ فصل پنجم: آشنایی با کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ

۱-۱ فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱-۱ طرح کلی

این پایان نامه با عنوان ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ (اثر دکتر عمادالدین خلیل) در دو بخش و در مجموع هفت فصل تدوین شده است. بخش اول پایان نامه مقدمه مترجم است که پنج فصل پایان نامه به آن اختصاص یافته، و بخش دوم ترجمه کتاب التفسیر الاسلامی (الفصل الثالث و الفصل الرابع) می باشد.

۱-۱-۱-۱ نگاه‌ی به مباحث بخش اول (مقدمه مترجم)

بخش اول از پنج فصل تشکیل شده که به طور خلاصه به مطالب این پنج فصل اشاره می کنیم. الف: فصل اول؛ در این فصل پس از ارائه طرح کلی پایان نامه، به توضیح اصطلاحات و مفاهیم مورد نیاز در بحث پرداخته ایم و تعاریف اصطلاحاتی چون تاریخ، فلسفه تاریخ و سنت‌های تاریخ و تمدن را با توجه به دیدگاه اندیشمندان، بیان نموده ایم. سپس ارتباط میان سنت‌های تاریخ و فلسفه تاریخ را مورد بررسی قرار داده ایم.

ب: فصل دوم؛ در این فصل به بررسی تقسیمات تاریخ پرداخته ایم. در ادامه بر اساس تقسیم بندی رایج در فلسفه تاریخ، با تقسیم فلسفه تاریخ به انتقادی و نظری، مهمترین مسائل هر کدام را به تفصیل مورد بحث قرار داده ایم. با توجه به اینکه محور بحث ما در تفسیر تاریخ از نظر اسلام، با فلسفه نظری تاریخ مرتبط است، مهمترین مباحث مطرح در فلسفه نظری تاریخ را با عناوینی چون: محرک تاریخ، هدف و غایت تاریخ، فایده تاریخ و قانونمندی تاریخ، در این فصل مورد بررسی قرار داده ایم.

ج: فصل سوم؛ در این فصل به بررسی دیدگاه اسلام درباره تاریخ، با توجه به قرآن و روایات اسلامی می پردازیم. قصه‌های قرآن و تفاوت آنها با افسانه‌ها و اسطوره‌ها و عبرت آموزی به عنوان مهمترین هدف بیان قصه‌های قرآنی، از مباحث مطرح شده در این قسمت است. در این فصل همچنین سنت‌های تاریخ در قرآن و ویژگی‌های سنت‌های تاریخ مورد بررسی قرار گرفته است. در قسمت پایانی این فصل مهمترین آثار اندیشمندان مسلمان در زمینه فلسفه تاریخ را ذکر کرده ایم.

د: فصل چهارم؛ آشنایی با نویسنده کتاب در این فصل به طور مختصر زندگی نامه و آثار دکتر عماد خلیل، نویسنده کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ، را بیان کرده و سپس به ارزیابی کتاب حاضر پرداخته ایم. پس از بیان نقاط قوت و ضعف کتاب، هدف مؤلف از تألیف این کتاب را مورد بررسی قرار داده ایم.

ه: فصل پنجم؛ این فصل به آشنایی با کتاب التفسیر الاسلامی للتاریخ اختصاص دارد؛ که پس از بیان فصل‌های کتاب، به مهم ترین شاخص‌های دیدگاه اسلامی در تفسیر تاریخ، با توجه به کتاب حاضر

می‌پردازیم. این شاخص‌ها عبارتند از: قانونمندی تاریخ، استخلاف، تسخیر، عبادت هدف فعالیت‌های انسان، تمایز بین امور طبیعی و اعتقادی انسان، نزاع، جهاد، (مداوله: استبدال) و سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها، اراده و اختیار انسان، توازن، که به تفصیل بیان خواهد شد.

۱-۱-۲ نگاهی به مباحث بخش دوم (ترجمه کتاب التفسر الاسلامی للتاریخ)

کتاب التفسر الاسلامی للتاریخ، از یک مقدمه و چهار فصل تشکیل شده، که فصل سوم و چهارم آن محور این پایان‌نامه است. فصل اول این بخش به ترجمه فصل سوم کتاب با عنوان مسئله تمدن اختصاص یافته است. مؤلف در این فصل اهمیت مسئله تمدن در تفسیر تاریخ را نشان می‌دهد، و بیان می‌کند که مسئله تمدن نقطه مشترک بین تمامی دیدگاه‌های تفسیری تاریخ است. وی برای تأیید سخن خود به آیات قرآن استناد می‌کند.

فصل دوم این بخش به ترجمه فصل چهارم کتاب با عنوان سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها اختصاص یافته است.

مؤلف در این فصل به مسأله انحطاط دولت‌ها و تمدن‌ها و سقوط آن‌ها می‌پردازد. وی بیان می‌کند که اکثر مکاتب تفسیر فلسفی تاریخ، از حتمیت سقوط دولت‌ها و تمدن‌ها سخن گفته‌اند. سپس به وجود این مسأله در قرآن کریم پرداخته و برای تأیید به آیاتی از قرآن کریم تمسک می‌نماید.

۱-۱-۲ مفاهیم

۱-۲-۱-۱ تعریف تاریخ

واژه تاریخ در یونانی و در زبان‌های لاتین و شاخه‌های منشعب از آن، در اصل به معنی خبر دادن از کارها و حوادث مهم و سودمند است که معمولاً یا در باره عصر و زمان خاص یا اشخاص مشهور یا پدیده‌ها و وقایع مهم و برجسته است.^۱ در حقیقت تاریخ علمی است که به ثبت و ضبط حوادث گذشته پرداخته و آنها را مورد تحلیل و تجزیه قرار می‌دهد.

واژه تاریخ در زبان فارسی مشترک لفظی است و در معانی متعددی بکار می‌رود. شهید مطهری تاریخ را به سه نوع تقسیم کرده و هرکدام را دارای مفهوم خاص می‌داند:

الف. تاریخ نقلی که عبارت است از علم به وقایع و حوادث و اوضاع و احوال انسان‌ها در گذشته، در مقابل اوضاع و احوالی که در زمان حال وجود دارد.

ب. تاریخ علمی که عبارت است از علم به قوائد و سنن حاکم بر زندگی‌های گذشته، که از مطالعه،

۱. حسن حضرتی، دانش تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۱۱۸.

بررسی و تحلیل حوادث و وقایع گذشته به دست می‌آید.

ج. فلسفه تاریخ، که تعریف آن از نظر شهید مطهری در جای خود بیان می‌شود.^۱

ابن خلدون^۲ تاریخ را اینگونه تعریف می‌کند: «تاریخ، اندیشه و تحقیق درباره حوادث و مبادی آنها و جستجوی دقیق برای یافتن علل آنهاست؛ علمی است درباره کیفیات وقایع و موجبات و علل حقیقی آنها و به همین سبب، تاریخ از حکمت سرچشمه می‌گیرد و سزااست که از دانش‌های آن شمرده شود».^۳

کارل یاسپرس با تقسیم تاریخ به تاریخ و پیش از تاریخ اینگونه بیان می‌کند که: «تاریخ در هر مورد گذشته‌ای است که برای آدمیان روشن است، مکان و فضای دست یافتن به گذشته است، آگاهی بر مبدأ و اصل و تبار است. پیش از تاریخ گذشته‌ای است که البته عملاً وجود دارد، ولی چیزی درباره آن معلوم نیست».^۴

پیرنه تاریخ را چنین تعریف می‌کند: «تاریخ عبارت است از داستان رفتار و کردار و دستاوردهای انسان که در جوامع زندگی می‌کنند».^۵

۱-۱-۲-۲ فلسفه تاریخ

اصطلاح «فلسفه تاریخ» را اف.ام. آریوت مشهور به ولتر (۱۶۹۴ - ۱۷۷۸م)، فیلسوف - مورخ فرانسوی وضع کرد. این اصطلاح را نخستین بار، کشیش بازن در کتابی با عنوان فلسفه تاریخ به کار برد که در سال ۱۷۶۵ میلادی در آمستردام به چاپ رسید. ولتر، فلسفه تاریخ را در معنای تاریخ انتقادی و علمی به کار می‌برد و سهم اندیشه مورخان در خصوص رویدادهای تاریخی و تفسیر عقلانی از آنها را مورد نظر داشت.^۶

۱-۱-۲-۱ معنا و مفهوم فلسفه تاریخ

فلسفه تاریخ دانشی است که از علل و عوامل حوادث تاریخ - و نه از حوادث وقایع جزئی - بحث می‌کند. فیلسوف تاریخ با به کارگیری استدلال و تعقل به مسائلی همچون: علل به وجود آمدن

۱. مرتضی مطهری، جامعه و تاریخ، ص ۶۷-۶۹.

۲. عبدالرحمن، محمدبن خلدون، ۷۳۲-۸۰۸ هجری قمری، فیلسوف و مورخ بزرگ مسلمان.

۳. عبدالرحمن ابن خلدون، مقدمه، ترجمه محمد پروین گنابادی، جلد اول، ص ۲.

۴. کارل یاسپرس، آغاز و انجام تاریخ، ترجمه محمد حسن لطفی، ص ۴۹.

۵. حسینعلی نودری، فلسفه تاریخ، ص ۱۰۹.

۶. ابوالفضل رضوی، فلسفه انتقادی تاریخ، ص ۲۲.

رخدادها، محرک تاریخ، جبر تاریخ، سیرتاریخ، هدف و غایت تاریخ و ادوار تاریخ می‌پردازد.^۱ بررسی کلی فلسفه تاریخ برای این است که وضع خود ما را در تمام تاریخ روشن کند. فایده تفکر درباره تاریخ روشن شدن چگونگی آگاهی عصر حاضر است. فلسفه تاریخ تلاشی است در جستجوی وحدت و معنی و ساخت‌های تاریخ؛ که این چیزها به تمام انسانیت مربوط می‌شود.^۲ شهید مطهری قسم سوم از تاریخ را فلسفه تاریخ می‌داند، و در توضیح آن می‌گوید:

«فلسفه تاریخ یعنی علم به تحولات و تطورات جامعه‌ها از مرحله‌ای به مرحله دیگر و قوانین حاکم بر این تطورات و تحولات؛ به عبارت دیگر علم به «شدن» جامعه‌ها نه «بودن» آن‌ها است».^۳

۱-۲-۲-۲-۱ مباحث کلی فلسفه تاریخ

تعبیر فلسفه تاریخ اصولاً شامل دو بخش است: اول تحلیل فلسفی تاریخ‌نگاری، یعنی بیان ویژگی‌های منطقی ذهنی و بحث معرفتی کار مورخ، دوم کوشش برای اینکه در کل جریان تاریخ یا طبیعت عام و کلی جریان تاریخ، معنی و مفهومی را کشف کنند که فوق نظریات مورخان باشد.^۴ در ادبیات معاصر معمولاً به این دو شاخه به ترتیب به عنوان فلسفه انتقادی و فلسفه نظری تاریخ اشاره می‌شود، که به توضیح این دو عنوان می‌پردازیم.

الف: فلسفه نظری تاریخ

فلسفه نظری تاریخ به عنوان معرفتی که در آن از حرکت، مسیر و هدف موجودی به نام تاریخ بحث می‌شود، پاسخ‌گویی به سه پرسش اساسی را مطمح نظر دارد. این سه پرسش بنیادین که فیلسوفان نظری تاریخ با هر گرایشی، خواه مادی خواه معنوی در صدد پاسخ‌گویی به آن هستند، عبارتند از:

- ۱- تاریخ به کجا می‌رود و به اصطلاح هدف تاریخ چیست؟
- ۲- تاریخ چرا می‌رود و به اصطلاح محرک تاریخ چیست؟
- ۳- تاریخ چگونه می‌رود و به اصطلاح مراحل و منازل تاریخ کدامند؟^۵

ب: فلسفه انتقادی تاریخ

فلسفه انتقادی یا فلسفه علم تاریخ، معرفتی درجه دوم است که مطالعه و تحقیق درباره «علم تاریخ» را در دستور کار دارد. بر خلاف فلسفه نظری تاریخ که بی‌واسطه و مستقیم با تاریخ ارتباط برقرار می‌کند

۱. میرزاحمد مهربانی، مجموعه مقالات تاریخ اسلام، ص ۳۰.

۲. کارل یاسپرس، همان، ص ۳۵۹.

۳. مرتضی مطهری، همان، ص ۶۹.

۴. منوچهر صانعی، مبانی اندیشه‌های فلسفی، ص ۴۵۸.

۵. ابوالفضل رضوی، فلسفه انتقادی تاریخ، ص ۴۸.

و بنابراین دانش درجه اول به حساب می‌آید که درباره هستی و ماهیت موضوع مورد مطالعه بحث می‌کند، فلسفه انتقادی تاریخ درباره معرفت تاریخی و آن چه که در نتیجه ارتباط متقابل و برداشت مورخان با واقعیت‌های تاریخی حاصل می‌شود و به مطالعه می‌پردازد. فلسفه انتقادی تاریخ یا «منطق پژوهش تاریخی» از اقسام فلسفه علم است.^۱

۱-۲-۳ سنت‌های تاریخ

یکی از مباحث مرتبط با فلسفه تاریخ بحث سنت‌های تاریخی است در فلسفه تاریخ به اعتقاد برخی، قانون یا قوانینی بر تاریخ حکومت می‌کنند. در دیدگاه قرآنی اسلام، سنت‌های تاریخ همان قوانین حاکم بر تاریخ هستند. می‌توان گفت که یکی از معانی کلمه سنت در لغت، راه و رسم، روش و رفتار و شیوه‌ای است که استمرار داشته باشد. این واژه به همین معنی در زبان عربی و در قرآن کریم، هم درباره انسان به کار رفته است و هم درباره خدای متعال، به همین معناست که در علم اصول فقه، قول و فعل و تقریر معصومین، سلام الله علیهم اجمعین، را که احادیث و روایات حاکی از آن است، سنت می‌نامند.^۲

با توجه به بیان فوق از معنی سنت، می‌توان سنت‌های تاریخ را به معنی روش‌ها و قوانین و رسوم حاکم بر جریان تاریخ معنی کرد.

سنت‌های مورد نظر قرآن، که هیچ‌گونه تغییر و تبدیل در جوامع بشری خارج از چهارچوب آن رخ نمی‌دهد، قوانینی است که از ترکیب غرایز، عواطف، اندیشه و عملکرد انسان و نحوه ارتباط او با جهان پدید می‌آید که همه عوامل اجتماعی، اقتصادی و جغرافیایی موجود در روابط انسان‌ها را دربر می‌گیرد.

به عبارت دیگر، سنت‌های الهی یک سلسله قضایای شرطی است که در صورت وجود شرط، جزا یا مسبب نیز حاصل خواهد شد. این قضایای شرطی از طبیعت زندگی انسان و ارتباط او با جهان پیرامونش استخراج می‌شود.

برای مثال، وجود ظلم و تجاوز در هیأت حاکمه یک جامعه، سقوط آن را در پی خواهد داشت، و گسترش راحت طلبی و رفاه در زندگی، قدرت دفاعی مردم را در مقابل دشمن ضعیف خواهد کرد و در صورت تهاجم دشمن، تاب مقاومت نخواهد داشت؛ و یا اختلاف طبقاتی جامعه اگر سبب قوی تر

۱. همان، ص ۴۸.

۲. محمد تقی مصباح، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۴۱۰.

شدن ثروتمندان و گرسنه تا شدن محرومان باشد، انقلاب داخلی در پی خواهد داشت.^۱

۱-۱-۲-۳-۱ ارتباط سنت‌های تاریخ با فلسفه تاریخ

فلسفه تاریخ به دنبال کشف قوانین حاکم بر تاریخ و جامعه است و از دیدگاه قرآن، سنت‌های تاریخ در واقع همان قوانین حاکم بر تاریخ هستند.

پس رابطه فلسفه تاریخ با سنت‌های تاریخ این است که هر دو، عهده‌دار بیان قوانین حاکم بر تاریخ هستند. هر چند عده‌ای از فلاسفه تاریخ راه را به اشتباه رفته‌اند و از حاکمیت سنت‌های الهی بر تاریخ غافل شده‌اند.

در میان علمای اسلامی شاید اولین فرد که به صراحت از سنن و قوانین حاکم بر جامعه، مستقل از سنن و قوانین افراد، یاد کرده است، «عبدالرحمن بن خلدون تونسلی» است، که در مقدمه معروفش بر تاریخ، به تفصیل بحث کرده است؛ و در میان علما و حکمای جدید، اولین فرد که در پی کشف سنن حاکم بر جماعات برآمده «منتسکیو» ی فرانسوی دانشمند قرن هجدهم میلادی است.

۱-۱-۲-۴ تمدن

واژه «تمدن» معانی مختلفی را در بر می‌گیرد، اما اصلی‌ترین معنایی که محققان بر آن اتفاق نظر دارند، شهرنشین شدن و اقامت در شهر است. این واژه از کلمه لاتین «siliviC» که برگرفته از «siviC» یا «siativiC» یعنی شارمند می‌باشد،^۲ مشتق شده است.

کلمه تمدن در عربی معادل واژه «الحضارة» به معنای اقامت در شهر است^۳ و از ریشه حَضَرَ به معنای شهر، قریه و روستاست و در مقابل بدویت و بادیه‌نشینی قرار دارد.^۴ بدین معنا، تمدن مرحله‌ای از تکامل فکری، علمی، هنری، ادبی و اجتماعی جامعه خواهد بود.

در اصطلاح تمدن عبارت است از جامعه‌پذیری و نظم‌پذیری یا برقراری نظم اجتماعی برای همکاری و تعاون میان انسان‌ها و زمینه‌ای برای مقبولیت یک فرهنگ.^۵ از این منظر، تمدن، زندگی کردن با یکدیگر همراه با نظم معنا می‌شود که بر اثر آن خلاقیت فرهنگی امکان‌پذیر می‌گردد.^۶

۱. یعقوب جعفری، تاریخ اسلام از منظر قرآن، ص ۲۴.

۲. واژه لاتین siviC، siativiC و siliviC معادل معنای سیاسی nabrU و lacitiloP است که یک دولت سازمان یافته را در برابر جامعه قبیله‌ای قرار می‌دهد. (داریوش آشوری، تعریف مفهوم فرهنگ، ص ۳۶).

۳. محمدبن مکرّم، ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۱۰۳.

۴. احمد امین، فجر الاسلام، ص ۱۱.

۵. جهانگیر معینی علمداری، موانع نشانه‌شناختی، گفتگوی تمدن‌ها، ص ۶۲.

۶. علی بیگدلی، نظریه‌پردازی اندیشمندان غربی در حوزه تمدن؛ چستی‌گفت‌وگویی تمدن‌ها، ص ۴۲۵.

از نظر ویل دورانت، تمدن عبارت از نظامی اجتماعی است که در نتیجه آن خلاقیت فرهنگی جریان می‌یابد.^۱

هنری لوکاس تمدن را پدیده‌ای درهم تنیده می‌داند که همه مسائل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حتی هنر، ادبیات، تفریحات، علم، اختراعات، فلسفه و دین را دربرمی‌گیرد.^۲

۱. ویلیام جیمز دورانت، تاریخ تمدن (مشرق زمین، گاهواره تمدن)، ج ۱، ص ۳.

۲. هنری استیون لوکاس، تاریخ تمدن: از کهن‌ترین روزگار تا سده ما، ج ۱، ص ۱۶.